

Research Paper

Regional analysis of the center of gravity of governments in the history of Iran

Mirhadi Hosseini*¹

1. history department - kharazmi university - tehran

ARTICLE INFO

PP: 148-162

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *political geography, government, history of Iran, political borders*

Abstract

The concept of "government" and "border" in the history of Iran has been as important as the length of Iran's history. Because the Iranian governments have focused on these two concepts and placed their identity on these two components in the exercise of authority. Perhaps it was from this point of view that some old researchers consider the phenomenon or concept of "government" to be an Iranian invention. The political geography of governments throughout Iran's history, despite being uneven, is based on several variables and indicators, and all of them are a function of diverse and complex issues and components that make it difficult to draw a fixed pattern for the entire history of Iran. Historical research shows that the first Iranian civilization in the east of the Iranian plateau (which was formed after the arrival of the Aryans) was probably the Kavianis (Kianians). Therefore, the importance of Iran's political geography started from the eastern plateau, but gradually moved to the west and then to the southern regions. After the arrival of Islam in Iran, we see an unbalanced distribution in the political geography of governments, but the center of the Iranian plateau is considered the most important point. In this research, we seek to analyze the conceptual map of the political geography of governments in Iran.

Citation: hosseini, M. (2025). Regional analysis of the center of gravity of governments in the history of Iran. *Geography (Regional Planning)*, 15(58), 148-162.

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.397473.4036

* **Corresponding Author:** Mirhadi Hosseini, **Email:** hosseini@khu.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The state in its modern and contemporary sense is the result of combining the two categories of "government" and "land". On this basis, perhaps the Medes, and especially the Achaemenids, can be considered the first institutions that succeeded in forming a country called Iran. The decree of Cyrus in Babylon and then the inscription of Darius show that they (unlike the Athenians who were thinking of restoring the rights of the individual in society) sought to restore and uphold the rights of different tribes and groups under the rule of their land. Emphasis on justice and fairness was one of the political keywords of the Iranian governments before Islam, and this idea was remembered in Islamic lands until the years after Islam, to the point where an Islamic source quotes that the second Caliph had said: "Indeed, I have learned justice from Kasra (Khosro Anushirvan the Just)" (Maqdasi 1361: 26). And perhaps it was on this thought that some historians, such as Will Durant, consider the phenomenon or concept of "government" to be an Iranian invention that later reached the Western world through the Romans. (Mujtahzadeh, 1386: 6). In the meantime, what separates and differentiates Iranian governments (before and after Islam) from each other is related to categories such as social base, internal political structure, bases for gaining legitimacy, and finally geopolitical characteristics. This article seeks to explore the last category of this kind and seeks to know what the geopolitical geography and territorial dispersion of the Iranian plateau have to do with the emergence of Iranian governments throughout history. Accordingly, we should look at the climatic characteristics of the different regions of the Iranian plateau and the governments that have been formed there throughout history

References

1. Pigoluskaya, N. (1993), *Iranian cities in the Parthian and Sasanian eras*, translated by Enayatollah Reza, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.

and determine: Why have some regions been more attractive to those in power in Iranian history? Can a meaningful relationship be inferred between the characteristics and structure of governments and the climatic and geographical characteristics of a region in Iranian history? What effect have the diverse geographical characteristics of the Iranian plateau, including land, climate, and weather conditions and the dangers arising from them, had on the tendency or divergence of a government towards a region?

Methodology

The research method in this article is such that the data and findings required in this research have been mainly based on the library method and their analysis.

Results and Conclusion

Throughout Based on the concept of state and the combination of the two categories of "government" and "land", we can consider the Medes and especially the Achaemenids as the first institutions that succeeded in forming a country called Iran. In answering the question of what relationship the geopolitical characteristics of the Iranian Plateau had with the emergence of Iranian governments throughout history, we must inevitably address the climatic characteristics of the different regions of the Iranian Plateau and the governments that were formed there throughout history. In pre-Islamic Iran, components such as: social effects resulting from migration, natural unevenness, and ultimately political pressures, were the most important factors in the formation of the geopolitical map of Iran. While in Islamic Iran, components such as: the invasion and migration of Arabs into the Iranian Plateau and then the invasion and migration of Turks from the northern regions into the Iranian Plateau, were the most important factors in the formation of the geopolitical map of Iran.

2. Ferdowsi, Hakim Abolqasem (1984), Volume 6, Tehran: Pocket Books Joint Stock Company.
3. Zarrinkoob, Abdolhossein (1998), *History of the Iranian people*, Volume 1, Tehran: Amir Kabir.

4. Tabari, Muhammad ibn Jarir (1996), History of Tabari or History of the Messengers and Kings, translated by Abolqasem Payandeh, Volume 2, Tehran: Asatir Publications.
5. Moghaddisi, Muhammad ibn Ahmad (1982), The best of the divisions in the definition of the regions, translated by Alinaghi Monzavi, Volume 1, Tehran: Iranian Authors and Translators Company.
6. Mojtahedzadeh, Pirouz, (2007), Border in the Political Vision and Governmental Style of Ancient Iran / An Introduction to the Emergence of the Concepts of Government, Border and the Influence of Iran on the Concept of Democracy in the Pre-Modern Era, Etelaat Newspaper, No. 23887, 1/29/07, Page 6.
7. Vadie, Kazem (1973), Introduction to the Human Geography of Iran, Tehran: Tehran University Press.

مقاله پژوهشی

تجزیه و تحلیل منطقه ای از مرکز ثقل حکومت ها در تاریخ ایران

میرهادی حسینی* - گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی تهران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۱۶۲-۱۴۸</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> 	<p>مفهوم حکومت و مرز در تاریخ ایران، به اندازه طول تاریخ ایران مهم بوده است. از آن جهت که حاکمیت های ایرانی بر این دو مفهوم مذاقه کرده و هویت خود را در اعمال اقتدار، بر این دو مولفه قرار داده اند. شاید از این منظر بوده که برخی محققین قدیمی، پدیده یا مفهوم "حکومت" را یک اختراع ایرانی می دانند. جغرافیای سیاسی حکومت ها در طول تاریخ ایران، علیرغم ناموزون بودن، بر چند متغیر و شاخص استوار بوده و همگی تابعی از مسائل و مولفه های متنوع و پیچیده ای است که ترسیم یک الگوی ثابت را برای تمام تاریخ ایران مشکل می کند. پژوهش های تاریخی نشان می دهد که نخستین تمدن ایرانی در شرق فلات ایران (که به دنبال ورود آریائیها تشکیل شد) احتمالاً همان کابانیها (کیانیان) بودند. بنابراین اهمیت جغرافیای سیاسی ایران از فلات شرقی شروع شده، اما بتدریج به غرب و سپس مناطق جنوبی منتقل می شود. بعد از ورود اسلام به ایران، شاهد پراکندگی نامتوازی در جغرافیای سیاسی حکومت ها هستیم اما مرکز فلات ایران مهمترین نقطه محسوب می شود. در این پژوهش، به دنبال آن هستیم تا نقشه مفهومی از جغرافیای سیاسی حکومت ها در ایران را تحلیل کنیم.</p>

استناد: حسینی، میرهادی. (۱۴۰۴). تجزیه و تحلیل منطقه ای از مرکز ثقل حکومت ها در تاریخ ایران. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۵(۵۸)، ۱۴۸-۱۶۲

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.502587.4227

مقدمه

کشور (state) به مفهوم مدرن و امروزی آن حاصل تلفیق دو مقوله "حکومت" و "سرزمین" است. بر این اساس شاید مادها و بویژه هخامنشیان را بتوانیم نخستین نهادهایی بدانیم که موفق به تشکیل کشوری به نام ایران شدند. فرمان کوروش در بابل و سپس سنگ نبشته داریوش نشان می دهد که آنان (بر خلاف آتنی ها که در فکر احیای حقوق فرد در جامعه بودند) به دنبال احیا و استیفای حقوق اقوام و گروه های مختلف تحت حاکمیت سرزمین خود بودند. تاکید بر عدالت و دادگری، یکی از کلید واژه های سیاسی حکومت های ایرانی قبل از اسلام بود و این اندیشه تا سال های پس از اسلام نیز در سرزمین های اسلامی به یاد ماند تا جائیکه یک منبع اسلامی نقل می کند که خلیفه دوم گفته بود که: "همانا من دادگری را از کسرا (خسرو انوشیروان دادگر) آموخته ام" (مقدسی ۱۳۶۱: ۲۶) و شاید بر همین اندیشه بوده که برخی مورخین مانند ویل دورانت، پدیده یا مفهوم "حکومت" را یک اختراع ایرانی می دانند که بعدها توسط رومیان به دنیای باختر رسید. (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۶)

در این میان آنچه که حکومت های ایرانی را (در قبل و بعد اسلام) از یکدیگر جدا و متفاوت می سازد، به مقوله هایی چون پایگاه اجتماعی، ساختار درونی سیاسی، مبانی کسب مشروعیت، و بالاخره ویژگی های ژئوپولیتیکی مربوط می شود. این مقاله به دنبال واکاوی آخرین مقوله از این دست بوده و به دنبال آن است که بدانند اساساً ویژگی جغرافیای سیاسی و پراکندگی سرزمینی در فلات ایران چه ارتباطی با ظهور دولت های ایرانی در طول تاریخ داشته است. بر این اساس باید به ویژگی های اقلیمی مناطق مختلف فلات ایران و حکومت هایی که در طول تاریخ در آن تشکیل شده بپردازیم و مشخص کنیم که:

چرا برخی مناطق برای صاحبان قدرت در تاریخ ایران جاذبه بیشتری داشته است؟
آیا می توان رابطه معنی داری را بین ویژگی و ساختار حکومت ها با ویژگی اقلیمی و جغرافیایی یک منطقه در تاریخ ایران استنباط کرد؟

ویژگی های جغرافیایی متنوع در فلات ایران شامل عوارض زمینی، اقلیمی و آب و هوایی و خطرات ناشی از آن چه تاثیری در گرایش یا واگرایی یک حاکمیت به یک منطقه داشته است؟
روش تحقیق در این نوشتار به گونه ای است که داده ها و یافته های مورد نیاز در این پژوهش عمدتاً متکی بر روش کتابخانه ای و تحلیل آنها استوار بوده است.

ویژگی ژئوپولیتیکی حکومت ها در تاریخ ایران

گرچه دولت عموماً یک پدیده سیاسی است با این وجود مولفه های دیگری همچون سرزمین، شرایط اقلیمی و مسائل خارجی نیز بر ماهیت و عملکرد دولت ها تاثیر گذار می باشد. تاریخ سیاسی ایران شاهد استقرار و تشکیل حکومت هایی است که به گونه ای ناموزون در بخش های مختلف جغرافیایی پراکنده شده اند. این پراکندگی تابعی از مسائل و مولفه های متنوع و پیچیده ای است که ترسیم یک الگوی ثابت را برای تمام تاریخ ایران مشکل می کند. اگرچه جامعه شناسان تاریخی بر این باورند که اصولاً بیشتر تمدن ها و حکومت های باستانی در تاریخ، در کنار رودها شکل گرفته اند، اما حتی همین موضوع نیز در تاریخ ایران قابل اثبات نیست. چرا که اگر چنین بود پس چرا قدیمی ترین تمدن در تاریخ ایران، یعنی سیلک کاشان، در مرکز ایران و در ناحیه ای کویری و نه در کنار رود، شکل گرفت؟
پراکندگی و استقرار جغرافیایی حکومت ها و تشکیلات سیاسی آنان در ایران در دو دوره قبل و بعد از اسلام قابل تفکیک و مذاقه است.

مولفه های جغرافیای سیاسی برای استقرار دولت ها در ایران پیش از اسلام عبارتند از:

- تاثیرات اجتماعی ناشی از مهاجرت آریائی ها به داخل فلات ایران
 - ناهمواری های طبیعی فلات ایران
 - فشارهای سیاسی دولت های قدرت مند بویژه در مناطق غربی فلات ایران (دولت های باستانی منطقه بین النهرین)
 - ویژگی های اقلیمی و مشکلات طبیعی خارج از فلات ایران بویژه در مناطق آسیای میانه و شرق دریای خزر
- این درحالی است که مولفه های موثر بر استقرار سیاسی دولت ها در ایران دوره اسلامی ناشی از عوامل دیگری است که عبارتند از:

- تأثیرات ناشی از هجوم و ورود فتوحات اسلامی بویژه از غرب و جنوب غربی به داخل ایران
- مهاجرت قبایل عرب به داخل ایران و جاذبه‌های فرهنگی برخی مناطق برای آنان
- ویژگی‌های اقلیمی فلات ایران، بویژه مناطق شمال غربی و جنوبی خزر
- ویژگی‌های مناطقی که به سبب دور بودن از مرکز خلافت اسلامی در بغداد، موجب گسترش روحیه استقلال طلبی در آنان شده و لذا موجب تشکیل دولت‌های مستقل محلی می‌شد.

جغرافیای سیاسی دولت‌های ایرانی پیش از اسلام

اگرچه اصولاً ما ایران را می‌بایستی متعلق به بخش باختری (غرب) جهان بشری بدانیم، با این وجود، ایران بیشترین تأثیرات سیاسی و تمدنی را از شرق دریافت داشته و بجز یک مورد مهم و بزرگ، یعنی حمله اسکندر و جانشینانش، بقیه هجوم‌های سیاسی و فرهنگی از شرق یا شمال شرقی فلات ایران بوده است. گویی به دنبال ورود آریائیها از این مناطق، تمدن‌های دیگر نیز به دنبال آن به داخل فلات ایران هجوم آوردند. جغرافیای سیاسی ایران باستان از ابتدا با یک منطقه افسانه‌ای، که بیشتر شبیه یک بهشت گمشده بوده، عجین شده است. سرزمینی که در افسانه‌های ایرانی با نام "آیرانه وئجه" یا "ایران ویج" از آن نام برده می‌شود. این بهشت طلایی چنانکه از وندیداد اوستا برمی‌آید در کنار رود "نیک داییتی" صحنه فرمانروایی جمشید بود. اما ناگهان طوفانی از سرما (که در برخی منابع با عنوان هجوم دیوان یاد شده) همه چیز را خراب کرد و لذا آریائیها برای امان ماندن از این بلا و به اشاره و راهنمایی اهورا مزدا تصمیم به مهاجرت به سرزمین‌های دیگر گرفتند (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۱۶) و به این ترتیب بخش مهمی از آنان از طریق مرزهای شرقی وارد سرزمین فلات ایران شدند. در خصوص سرزمین اولیه آریائیها فقط به حدس و گمان متوسل می‌شویم. احتمالاً منطقه‌ای در اطراف دریاچه آرال، مسکن اولیه آنان بوده و از کناره‌های دریای خزر وارد فلات ایران شده‌اند. (همانجا: ۲۲) به این ترتیب، مناطق شرقی فلات ایران، اولین منطقه ژئوپولیتیکی در تاریخ سیاسی ایران محسوب می‌شود زیرا نخستین دولت‌های آریایی در این مناطق شرقی شکل گرفتند.

برخلاف تمدن‌های مستقر و یکجا نشین در یونان، یکی از ویژگی‌های تمدن باستانی آریایی، تحرک و عدم یکجانشینی بود. این موضوع در تمام تاریخ ایران قبل و بعد از اسلام مشاهده می‌شود و بر همین اساس است که بطور مداوم و پیوسته شاهد تغییر اهمیت ژئوپولیتیکی مناطق مختلف در تاریخ ایران هستیم. هیچ محقق‌نی نمی‌تواند یک منطقه خاص را به عنوان تنها منطقه حائز اهمیت ژئوپولیتیکی در تاریخ ایران نام ببرد، حال آنکه در تاریخ تمدن غرب، به راحتی می‌توان آتن و اسپارت را مهمترین منطقه در جغرافیای سیاسی اروپای باستان بدانیم.

نخستین تمدن ایرانی در شرق فلات ایران (که به دنبال ورود آریائیها تشکیل شد) احتمالاً همان کایانیان (کیانیان) بودند. مناطقی همچون سغد، مرو، نسا، بلخ، هرات، گرگان، هلمند، کابل و بتدریج ری و گیلان، در این دوره اهمیت ژئوپولیتیکی ویژه‌ای پیدا می‌کند. منطقه شرقی فلات ایران، حتی محل تولد و ظهور زرتشت هم ذکر شده است. به این ترتیب می‌توان تحلیل کرد که انتخاب این منطقه، صرفاً بنا به ضرورت و اضطرار بوده و نه برنامه‌ریزی شده. شاید به همین دلیل بوده که پس از مدتی نیز جذابیت خود را برای ایرانیها از دست داده است. بتدریج عوامل دیگری از جمله جنگ‌های بی‌حاصل ایرانی‌های شرقی با تورانیان سکایی، و وجود تمدن‌های قدیمی‌تر و توسعه یافته‌تر در غرب ایران و بویژه بین‌النهرین، جذابیت‌های متنوعی را برای کشاندن این اقوام به مناطق غربی به دنبال داشت.

جالب‌ترین چهره در بین این فرمانروایان شرقی که با ایران غربی نیز سروکار دارند منوچهر پادشاه داستانی است که ارتباط با حماسه آرش کمانگیر، تاریخ دوران او را در ابهام شاعرانه‌ای از رویدادهای عصر پهلوانی فرو می‌برد. در جنگ سختی که منوچهر در طی آن در محاصره تورانی‌های متجاوز می‌افتد، آرش از فراز کوه آریو خسته، تیری می‌اندازد که به گونه‌ای معجزه‌آسا در فاصله‌ای طولانی در کوه خوانونت به زمین می‌نشیند و بدین گونه مرز بین ایران و توران تعیین می‌شود. (از طبرستان و البرز تا مرو و فرغانه در کنار آموی) (همانجا: ۳۸) این افسانه، مهمترین نشانه تغییر ژئوپولیتیکی در تاریخ سیاسی ایران باستان است. از این زمان به بعد (و حتی تا سال‌های بعد از ورود اسلام به ایران) فلات ایران به طور مداوم از طرف دشمنانش در آن سوی مرزهای شمال شرقی خود تهدید می‌شود. این تهدیدات دو وجه فرهنگی و نظامی داشت اما بعضاً نیز منجر به هجوم اقوام

وحشی به داخل فلات ایران هم می شد. ساسانیان و سپس حکومت های متقارن ایرانی - اسلامی (در قرون اولیه اسلامی) به طور پیوسته از این ناحیه تهدید می شوند. تشکیل دهندگان برخی از حکومت های ایرانی در دوره های اولیه اسلامی، حتی ریشه در همین مناطق دارند. (منظور حکومت ترکان غزنوی و سلجوقی است که در ادامه به آنان خواهیم پرداخت. با این وجود باید تاکید کرد که منظور از تورانیان، اقوام ترک نژاد نیست)

با مهاجرت و استقرار آریاییها در مناطق مرکزی و غربی ایران، آنان موفق به تشکیل دولت مقتدری در این مناطق شدند. این دولت در ابتدا، دولت ماد بود. در واقع، اهمیت ژئوپولیتیک شرق ایران، از هزاره نخست قبل از میلاد، به غرب منتقل می شود. هوخشتره (۵۸۵ - ۶۲۴ ق.م.) را باید بنیانگذار واقعی دولت واحد ماد و معمار حقیقی امپراتوری ایرانیان باستانی دانست. (همانجا: ۹۴)

نقشه ۱. نقشه سیاسی مادها

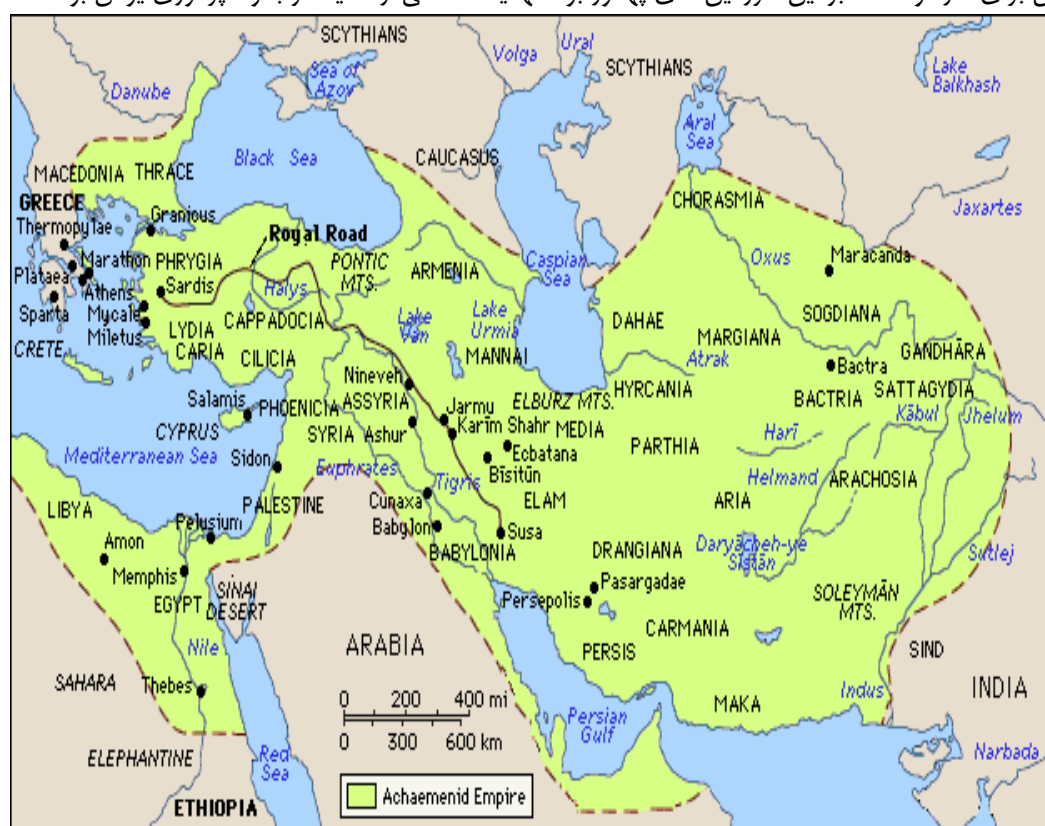
وجود دولت های مقتدر و حتی متجاوز در مناطق غربی دولت مادها سبب شد تا آنان بیشترین دغدغه خود را مهار سیاست های توسعه طلبانه این دولت ها بدانند. دولت هایی همچون اورارتو (در حدود دره ارس و دریاچه وان)، آشور (در بین النهرین و غرب جبال زاگرس) و عیلام (در جنوب غربی فلات ایران)، آنقدر قوی بودند که مانع از توجه مادها به داخل فلات ایران بویژه مناطق جنوبی تر شدند.

اشتراکات فرهنگی و نژادی بین مادها و پارسیها به گونه ای است که جدایی معنی داری را نمی توان بین این دو قوم قائل شد. پارسی ها هم مقارن قدرت یافتن طوایف ماد، ضمن حرکت دائم به سمت جنوب، تدریجا در حدود عیلام (در نواحی شرقی شوش) و سپس در قسمتی از ولایت پارس (در پاسارگاد) قدرت و نفوذی بدست آوردند. هخامنش سرکرده معروف پارسی ها، از همان زمان دیاکو (پادشاه ماد) قدرت نمایی کرده بود. با این حال تا زمانی که هگمتانه (همدان) در قرن هفتم پیش از میلاد، پایتخت سیاسی مادها بود، مرکز ثقل ژئوپولیتیک ایران، مناطق غربی، بویژه همدان محسوب می شد.

با ظهور هخامنشیان، اهمیت ژئوپولیتیک در داخل فلات ایران، بطرز آشکاری به مناطق جنوبی منتقل می شود. دلایل این تغییر در حوزه جغرافیای سیاسی، بیش از آنکه ریشه در اهمیت نظامی داشته باشد ریشه در مسائل اجتماعی و فرهنگی دارد. بنابراین می توان حدس زد که این بار، نه از روی اضطرار، بلکه با هدفی از پیش تعیین شده شاهد هدف گذاری در تعیین یک منطقه به

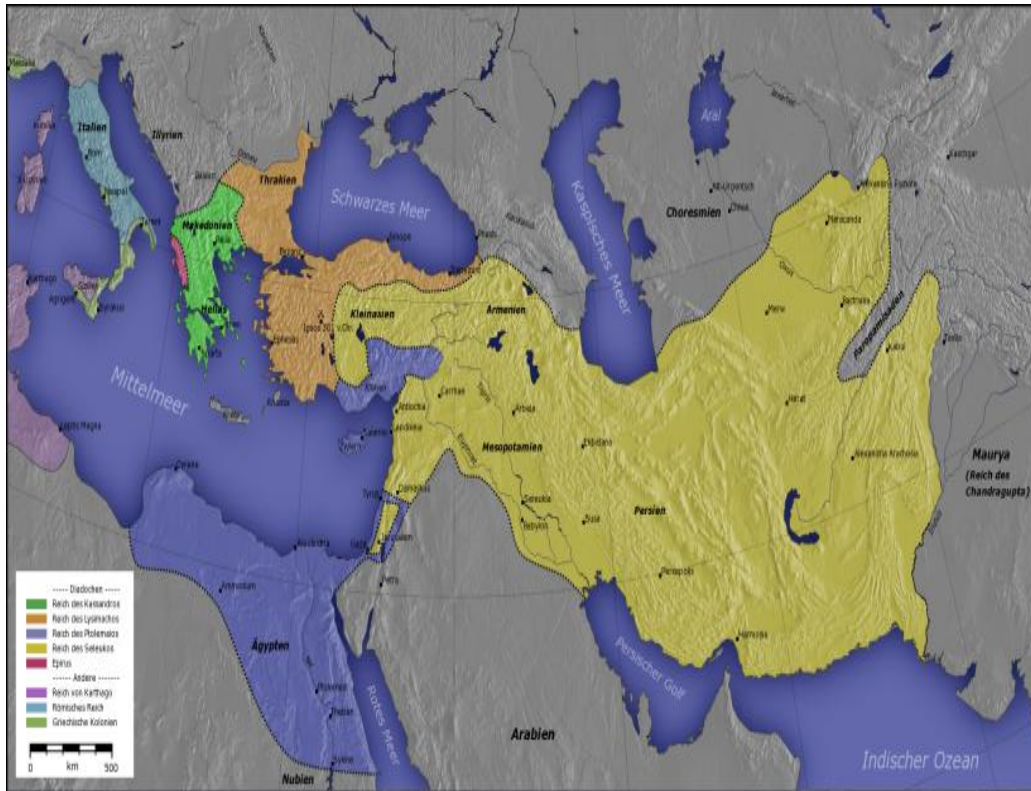
عنوان منطقه ژئوپولیتیکی در تاریخ ایران هستیم به همین دلیل است که آثار این موضوع تا قرن‌ها در خاطره تاریخی مردم ایران بجای مانده است.

نظام سیاسی هخامنشیان به گونه‌ای خاص طراحی شده بود که تا آن زمان سابقه نداشت، نه در ایران و نه در هیچ کجای دیگری. سیستم ساتراپی که تا حدودی به نظام دولت‌های مشترک‌المنافع شبیه بود که تحت سیطره و نظارت یک حکومت مرکزی قرار داشت. در چنین نظامی همه مناطق اهمیت خود را داشتند با این حال، ایالت پارس در جنوب ایران، مرکز این شاهنشاهی بود و از محدودیت‌های حاکم بر ساتراپ‌ها مستثنی بود. موسس چنین ساختاری، کوروش بود که پس از او توسعه و تکامل یافت. در این دوره اگرچه مناطق جنوبی ایرانی، بویژه شوش و پارس، مرکز ژئوپولیتیک ایران در این دوره است با این وجود نظام سیاسی حاکم بر ایران بگونه‌ای بود که از مصر تا هند را مورد توجه قرار می‌داد. اداره کردن چنین سرزمین‌های پهناوری، تحقیقاً به شکل متمرکز امکان‌پذیر نبود. خودمختاری محلی به همراه تسامح فرهنگی و دینی مهمترین ابزار هخامنشیان برای اداره و سلطه بر این سرزمین‌های پهناور بود. تهدیدات اصلی از ناحیه غرب و امپراتوری یونان بود.

نقشه ۲. نقشه سیاسی هخامنشیان

محل تلاقی و درگیری هخامنشیان با سپاهیان اسکندر در نواحی غربی، یعنی آنسوی تنگه داردانل و در کنار دریای مرمره، بود که نهایتاً به شکست و فروپاشی سپاه هخامنشی و اشغال ایران بدست اسکندر منجر شد. برای اسکندر و سپاهیان او، اهمیت جغرافیایی مناطق غربی امپراتوری هخامنشی بسیار مهم و حیاتی بود لذا در سال‌های اولیه همه تلاش خود را برای فتح این مناطق بکار بستند. مناطقی همچون سوریه و فلسطین و سپس مصر.

نقشه ۳. نقشه سیاسی سلوکیان (و جانشینان اسکندر)

با استقرار حکومت مقدونی ها در ایران، فرهنگ هلنی نیز به دنبال آن در ایران توسعه و ترویج یافت. اما ریشه های عمیق فرهنگ پارسی، بسیار ریشه دارتر از آن بود که اسکندر و جانشینانش بتوانند براحتی به آن دست یابند. اما در مناطق غربی، یعنی سوریه و مصر، چنین نبود و فرهنگ اسکندرانی براحتی توانست تا اعماق فرهنگ آن مناطق نفوذ کند.

فتح مصر و ثروت های بدست آمده از آنجا، اسکندر را در لشکرکشی به سمت شرق و بین النهرین تشویق و ترغیب کرد. ضعف نظام سیاسی و سپاهیان ایرانی نیز بر این موضوع مضاعف شد و لذا فتح بین النهرین و ایران برای اسکندر و سپاهیان، چندان مشکل نبود. شوش، پایتخت زمستانی هخامنشیان، بدست اسکندر افتاد و به دنبال آن هم پرسپولیس (یا همان استخر فارس که بعدها تخت جمشید خوانده شد)

از این زمان به بعد جغرافیای سیاسی ایران دچار تغییرات اساسی می شود. زیرا نظام سیاسی حاکم بر ایران، دیگر مانند دوره هخامنشیان، بصورت ساتراپ نشینی و ایالتی اداره نمی شد بلکه نظامی شبیه ملوک الطوائفی بر ایران جاری است. اسکندر نیز خود پس از فتح ایران، زندگی و فرصت زیادی نیافت تا از نتایج این فتح بهره مند شود و امپراتوری وسیع ایران را با جانشینانش تنها گذاشت. اسکندر پس از فتح ایران راهی هند شد و پس از فتح هند، اگرچه مشتاق ادامه راه بود اما با اصرار سپاهیان خسته اش به ایران بازگشت و سرانجام به سال ۳۲۳ ق.م. در بابل مستقر شد. برای اسکندر هیچکدام از پایتخت های ایرانی ارزش نداشت. نه پارس، نه شوش و نه هگمتانه. وی تصمیم داشت بابل را پایتخت خود کند. شاید به دلیل نزدیکی بیشتر به غرب و یونان بود که وی را بر آن داشت تا این منطقه را مورد توجه ژئوپولیتیکی قرار دهد. البته بابل در واقع شهر پرستشگاه ها هم بود. مضافاً به اینکه، جانشینان اسکندر با تاسیس ده ها شهر جدید، تلاش داشتند تا از اهمیت سیاسی شهرهای ایرانی بکاهند و در مقابل به اهمیت این شهرهای جدید بیافزایند. این شهرها بیشتر محل استقرار مهاجرنشین های یونانی و مقدونی بوده و شبیه شهر – پادگان به حساب می آمد. با این حال این اسکندریه ها موجب نشد تا یک ناحیه خاص را بتوانیم مهمترین منطقه سیاسی دانسته و اینک ژئوپولیتیک سلوکیان منظور کنیم، با این حال باید اذعان کرد که در این دوره بابل کانون واقعی پیوند بین حیات یونانی و شرقی شد.

در پایان فترت اسکندرانی و هلنی در ایران، ققنوس ایرانی مجدداً از زیر خاکسترهای پرسپولیس سر برآورد اما این بار نه از ناحیه پارس و شوش و نه از ناحیه مادها در هگمتانه، بلکه از همان ناحیه ای که از ابتدا مسکن اولیه آریاییها بوده و از همانجا به داخل

فلات ایران آمده بودند، یعنی مناطق شرقی ایران. (ولایت پرتوه = پارت) ظاهراً قرار بود مجدداً حماسه پهلوانان شرقی فلات ایران زنده شود و به این ترتیب بازهم این ناحیه به جایگاه و اهمیت ژئوپولیتیکی خود بازگشت. این بار اشکانیان بودند که این وظیفه را بر عهده گرفتند. نظام سیاسی آنان نه دقیقاً مانند هخامنشیان بود و نه شباهتی به نظام سلوکیان داشت. و بر همین اساس بود که برخی مناطق جغرافیایی مهم برای آنان اهمیت خاصی پیدا کرد.

اشکانیان (۲۴۷ پیش از میلاد تا ۲۲۴ میلادی) که جای مقدونیان را در ایران گرفتند، دو گونه خود مختاری در فدرال ایرانی به وجود آوردند: ساتراپی‌های درونی و وابستگی‌های پیرامونی - که ۱۸ مورد از آن از خودمختاری بیشتری برخوردار بودند (ودیدی ۱۳۵۲: ۱۸۶). این نظام ویژه حکومتی در ایران عصر صفوی در قرن ۱۶ میلادی، به صورت "ایالات" و "بیگلریگی‌ها" تجدید شد. وسعت ایران دوره اشکانیان به دلیل درگیری با روم شرقی تا حدودی کاهش یافت. محدوده امپراتوری ایران تا رودخانه جیحون و خوارزم محدود گردید. در مناطق غربی هم تا رود فرات زیر سلطه اشکانیان بود. در این دوره به سادگی نمی‌توان یک منطقه را حائز مهمترین شرایط ژئوپولیتیکی دانست. یک پژوهش در مورد شهرهای ایران در این دوره نشان می‌دهد که اشراف و سران قبایل که بر استانها و ولایات فرمان می‌راندند، اغلب با اشراف و سران قبایل همسایه در نبرد بوده و دولت مرکزی پارت هم (به دلیل فقدان نیرو و توان کافی) نمی‌توانست از این درگیری‌ها ممانعت به عمل آورد، لذا بعدها برای محققین این تصور پیش آمد که ایران در این دوره مانند نظام فئودالی اداره می‌شده است. (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۲۱۶) به این ترتیب تمرکز بر یک تعیین یک ناحیه به عنوان منطقه ژئوپولیتیکی نیز کاری سخت بود.

نقشه ۴. نقشه سیاسی اشکانیان

با رسمیت یافتن دین مسیحیت در نواحی غربی امپراتوری ایران، این مسئله به موضوعی جدید برای کشاکش و درگیری بین ایران و غرب تبدیل شد. از منظر جغرافیایی سیاسی، این ارمنستان بود که از این زمان به عنوان عاملی مهم در بروز درگیری ظهور می‌کرد. از این زمان، ارمنستان جایگاه مهمی در ژئوپولیتیک منطقه ایفا می‌کند بویژه هنگامیکه تحت سلطه ایران قرار

می گرفت ، وفاداری آنان به حکومت مرکزی ، همیشه مورد ظن و گمان قرار می گرفت و دخالت های رومیان هم مایه تشدید این چالش می شد.

در دوره اشکانیان، درگیری های مداوم بین ایران و روم موجب شد تا مرزهای غربی اهمیت خاصی در جغرافیای سیاسی ایران داشته باشد. در این میان وضعیت و جایگاه شهر نصیبین ، حائز اهمیت ژئوپولیتیکی خاصی است. اهمیت نصیبین از دو منظر سیاسی و اقتصادی قابل مذاقه است. البته این شهر بعدها و در دوره ساسانیان اهمیت بیشتری پیدا کرده و محل نزاع های جدی بین ایران و روم قرار می گیرد. بطور کلی ، ابهت تاریخی و فرهنگی هخامنشیان و سپس ساسانیان موجب شده تا اشکانیان (علیرغم پنج قرن حکومت در ایران) جایگاه مهم و ارزشمندی را در منابع تاریخ به خود اختصاص ندهند و امروزه ما از آنان فقط یادی گذرا داشته باشیم.

به نظر می رسد که ساسانیان مفهوم سرزمین را پیروزمندان در چارچوب مفهوم مرز گسترش دادند. آنان در ابتدا شیوه سازماندهی اداری سرزمین در عصر هخامنشی را تجدید کردند، ولی قلمرو خود را به بیست کشور خود مختار تقسیم نمودند. این بیست کشور به شیوه فدراسیون، در قالب چهار "پاسکوز" ، (احتمالاً به معنی چهارگوشه عالم) بوده و هر یک از این مناطق تحت فرمان یک نایب الحکومه بود که پاسکوزبان یا پادوسبان نامیده می شد. یک اسپهبد نیز فرماندهی هریک از پاسکوزبان ها را بر عهده داشت. فردوسی در شاهنامه، این چهار منطقه را چنین معرفی می کند:

۱- خراسان به اضافه قم و اصفهان

۲- آذربادگان (آذربایجان) به اضافه ارمنستان و اردبیل

۳- پارس (جنوب ایران) به اضافه اهواز و سرزمین خزر (به احتمال قوی خوزستان)

۴- عراق به اضافه سرزمین های رومی (سوریه و آناتولی)

جهان را ببخشید بر چار بهر

وزو نامزد کرد آبادشهر

نخستین خراسان ازو یاد کرد

دل نامداران بدو شاد کرد

دگر بهره زان بد قم و اصفهان

نهاد بزرگان و جای مهان

وزین بهره بود آذربادگان

که بخشش نهادند آزادگان

وز ارمنیه تا در اردبیل

بپیمود بینادل و بوم گیل

سیوم پارس و اهواز و مرز خزر

ز خاور ورا بود تا باختر

چهارم عراق آمد و بوم روم

چنین پادشاهی و آباد بوم (فردوسی، ۱۳۶۳ ، ج:۶، ۸۳)

مفهوم "مرز سیاسی" به معنی امروزی آن را شاید بتوان برای نخستین بار در این دوره و در ادبیات فردوسی یافت. (کلماتی همچون مرز و بوم ، سامان و ...) البته مشکلات ساسانیان در شرق با غرب امپراتوری تفاوت داشت. در شرق بیشتر با معضل نفوذ فرهنگی مواجه بودند، حال آنکه تهدیدات مناطق غربی بیشتر ماهیت نظامی و جنگی داشت. در شرق این مقابله فرهنگی با هجوم تورانیان بود و در غرب با توسعه طلبی های امپراتوری روم. به همین دلیل مفهوم کاربردی مرز سیاسی، بیشتر و عملاً در غرب مورد توجه قرار داشت زیرا ساسانیان در مناطق غربی نیازمند ایجاد استحکامات مرزی قوی بودند. بر همین اساس بود که دو دولت ایران و روم برای ایجاد منطقه حائل و سپر دفاعی، هر یک دولت هایی دست نشانده را برای ایجاد امنیت مرزهای درونی خود تاسیس کرده و مورد حمایت قرار دادند. (دولت حیره وظیفه حمایت از مرزهای ایران را داشت و دولت غسان نیز مورد

حمایت روم بود) چنین ساختار سیاسی و نظامی را در مناطق شرقی یا شمال شرقی مشاهده نمی‌کنیم. به این ترتیب، مرزهای غربی ساسانیان دارای اهمیت ژئوپولیتیکی بیشتری بود درحالی‌که مرزهای شرق و شمال شرقی، بیشتر یک تهدید فرهنگی محسوب می‌شد. در این دوره شهرهای جدیدی هم بنا نهاده شد که اهمیت سیاسی و اقتصادی خاصی داشت. برخی منابع یادآور شده‌اند که ساسانیان شش تا هشت شهر جدید ایجاد کردند که اکثراً در نواحی جنوب غربی ایران بود. به این ترتیب، مرکز ثقل ژئوپولیتیکی ایران در این دوره به مناطق جنوب و سپس جنوب غربی ایران متمرکز شد و شهرهایی مانند رام اردشیر در فارس، هرمزد اردشیر (اهواز)، غرب مداین (تیسفون)، استرآباد (عراق امروزی) مهمترین آنها بود. (طبری، ۱۳۷۵، ج ۲: ۵۸۵)

نقشه ۵. نقشه سیاسی ساسانیان

همانطور که قبلاً هم اشاره شد، برخی مناطق مانند نصیبین نیز در این دوره حائز اهمیت ژئوپولیتیکی می‌شوند. (شهری در جنوب ترکیه امروزی که در استان ماردین ترکیه واقع است) نصیبین شهری مرزی بود که بارها تابعیتش تغییر کرد. (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۳۱)

بر اساس پژوهش‌های فوق به این باور می‌رسیم که در ایران پیش از اسلام، مناطقی که حائز شرایط ژئوپولیتیکی باشند به ترتیب زمانی، عبارت بودند از: خوارزم، سغد، مرو، آذربایجان، همدان، بابل، شوش، فارس و مدائن (تیسفون). تنها منطقه‌ای که در این نقشه ژئوپولیتیکی جایگاه قابل توجهی نداشت، منطقه بزرگ سیستان بوده است.

جغرافیای سیاسی دولت‌های ایران اسلامی

با ورود اسلام به ایران، شاهد تحول مهمی در جایگاه و اهمیت مراکز ثقل جغرافیایی و سیاسی ایران هستیم. البته، این مرحله به دو دوره زمانی قابل تفکیک است:

دوره اول؛ از ابتدای ورود مسلمانان به ایران و تشکیل نخستین حکومت‌های منطقه‌ای یا محلی تا پیش از تشکیل دولت بزرگ صفویه، که حدود ۹۰۰ سال طول کشید.

دوره دوم؛ از ابتدای تشکیل دولت صفویه تا عصر حاضر، که حدود ۵۰۰ سال طول کشید.

از آنجا که شناسایی اهمیت ژئوپولیتیکی یک منطقه در تاریخ ایران (دست کم از منظر این پژوهش) به شرط استقرار و وجود یک دولت مستقل سیاسی، هویت و رسمیت پیدا می‌کند، لذا دو قرن اول در ایران را نمی‌توانیم از این جهت، مورد توجه ویژه‌ای قرار دهیم. با این حال، ذکر این نکته خالی از لطف نیست که در دو قرن اول هجری، فارغ از این حقیقت که اصولاً ما شاهد

استقرار هیچ دولت مستقل ایرانی در ایران نیستیم، خراسان به دلیل جذابیت ویژه ای که برای اعراب داشت، به مهمترین یا دست کم یکی از مهمترین مناطق ژئوپلیتیکی ایران تبدیل شد. بنابراین، سالهای اولیه تاریخ ایران اسلامی، مشابهت تصادفی با سال های اولیه ایران پیش از اسلام دارد که در آن زمان نیز مناطق شرقی فلات ایران، به عنوان اولین منطقه ژئوپلیتیکی محسوب شد (نگاه کنید به بخش های اولیه این مقاله) زیرا نخستین دولت های آریایی در این مناطق شرقی شکل گرفتند. گویی مقدر بود که در ایران اسلامی نیز همین فرایند تکرار گردد و مجدداً در تاریخ ایران اسلامی نیز، ما شاهد ظهور و شکل گیری حکومت هایی باشیم که از مناطق شرقی فلات ایران بپا خاسته باشند.

استقرار حاکمیت سیاسی مغولان و ظهور ایلخانان (و سپس تیموریان) در تاریخ ایران، مقارن گسست سیاسی حاکمیت های ایرانی از مرکزیت بغداد بود. اگرچه این انفصال از مدت ها پیش، حتی از دوره غزنویان بطور جدی آغاز شده بود اما همه حکومت های قبل از ایلخانان، دست کم از منظر تئوریک و برای اغنای افکار مذهبی جامعه، خود را وابسته و نیازمند به دریافت منشور حکومت از خلیفه عباسی می دانستند. این وابستگی بطور رسمی، با فروپاشی خلافت بغداد از بین رفت و به تدریج، جامعه ایرانی خود را برای بنیانگذاری هویت سیاسی جدیدی، که در ایران بعد از ورود اسلام سابقه نداشت، آماده می کرد. بنیاد هویت ملی ایران، قبل از تشکیل صفویه را می توان در اواخر ایلخانان و در هنگامه تیموریان و حکومت های محلی همچون آل مظفر و آق قویونلو مشاهده کرد.

با ظهور سلسله صفویه، ایران که از دو قرن پیش از آن، از سیطره امپراتوری اسلامی خارج شده بود، اینک و در قالب ایدئولوژی شیعی، حاکمیت نسبتاً مستقلی را تشکیل داد. این تحول را می توان سرآغاز شکل گیری دولت - ملت در ایران تلقی کرده و آن را با عنوان دولت ملی توصیف کرد.

تشکیل دولت صفوی را می توان سرغاز یک دوره جدید در جغرافیای سیاسی در ایران دانست. دوره ای که مرکزیت این جغرافیای سیاسی در محدوده مرکزی فلات ایران متمرکز می شود و حتی پس از سقوط صفویه به تهران کنونی منتقل می گردد. البته دوره کوتاه افشاریه و زندیه فقط یک میان پرده کوتاه تاریخی است و مجدداً این مرکزیت سیاسی به مرکز فلات ایران منتقل می شود.

نتیجه گیری

بر اساس مفهوم کشور (state) و تلفیق دو مقوله "حکومت" و "سرزمین"، مادها و بویژه هخامنشیان را می توانیم نخستین نهادهایی بدانیم که موفق به تشکیل کشوری به نام ایران شدند.

در پاسخ به این سوال که ویژگی جغرافیای سیاسی در فلات ایران چه ارتباطی با ظهور دولت های ایرانی در طول تاریخ داشته، لامحاله باید به ویژگی های اقلیمی مناطق مختلف فلات ایران و حکومت هایی که در طول تاریخ در آن تشکیل شده بپردازیم. در ایران پیش از اسلام مولفه هایی چون: تأثیرات اجتماعی ناشی از مهاجرت، ناهمواری های طبیعی و نهایتاً فشارهای سیاسی، مهمترین عوامل در شکل گیری نقشه جغرافیای سیاسی ایران بوده اند. در حالیکه در ایران دوره اسلامی، مولفه هایی چون: هجوم و مهاجرت اعراب به داخل فلات ایران و سپس هجوم و مهاجرت ترکان از مناطق شمالی به داخل فلات ایران، مهمترین عوامل در شکل گیری جغرافیای سیاسی ایران بوده اند.

منابع

- پیگولوسکایا، ن (۱۳۷۲)، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت الله رضا، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- فردوسی، حکیم ابوالقاسم (۱۳۶۳)، جلد ششم، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷)، تاریخ مردم ایران، جلد اول، تهران، امیر کبیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد دوم، تهران، انتشارات اساطیر.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، جلد اول، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران.

- مجتهد زاده، پیروز، (۱۳۸۶)، مرز در بینش سیاسی و شیوه حکومتی ایران باستان / مقدمه‌ای بر پیدایش مفاهیم حکومت، مرز و تأثیر ایران بر مفهوم دموکراسی در دوران پیش از مدرنیته، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۳۸۸۷، 29/1/86، صفحه ۶.
- ودیعی، کاظم (۱۳۵۲)، مقدمه‌ای بر جغرافیای انسانی ایران، انتشارات دانشگاه تهران.